

CULEMBORGSE VOETNOTEN

Het Culemborgse drieluik van Jan Deys

LIESBETH M. HELMUS

X

Historisch halfjaarbericht 2008-38

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

COLOFON

**Culemborgse Voetnoten,
nummer 38**

ISSN: 0929-1334

November 2008

Een uitgave van
'Het Genootschap

A.W.K. Voet van Oudheusden'.

Opgericht 14 oktober 1937

Redactie J.G. Borggreve,
Y.E. Jakobs-Lommers,
H.L.F. Lagers (eindredactie).

Redactieadres
Mw. Y.E. Jakobs-Lommers,
Kattenstraat 10,4101 BM
Culemborg
E-mail: yvonne.jakobs@
planet.nl

Bijdragen kunnen worden
gezonden naar de redactie via
e-mail of op diskette. Auteurs
wordt verzocht zich te houden
aan de redactionele richt-
lijnen, welke zijn te verkrijgen
bij de redactie.

Vormgeving HansBassa
(Studio Bassa), Culemborg

Drukwerk Jacobs Repro,
Culemborg

Secretariaat Genootschap
Dhr. J.G. Borggreve,
Vanghoutstraat 1,
4105 HE Culemborg
E-mail: secretariaat@
voetvanoudheusden.nl
Website: www.voetvanoud-
heusden.nl

Girorekening 50 23 582 t.n.v.
Het Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden. De contribu-
tie bedraagt €15,- per jaar.
Een (vrijwillige) extra bijdrage
stelt het bestuur bijzonder op
prijs.

Redactioneel

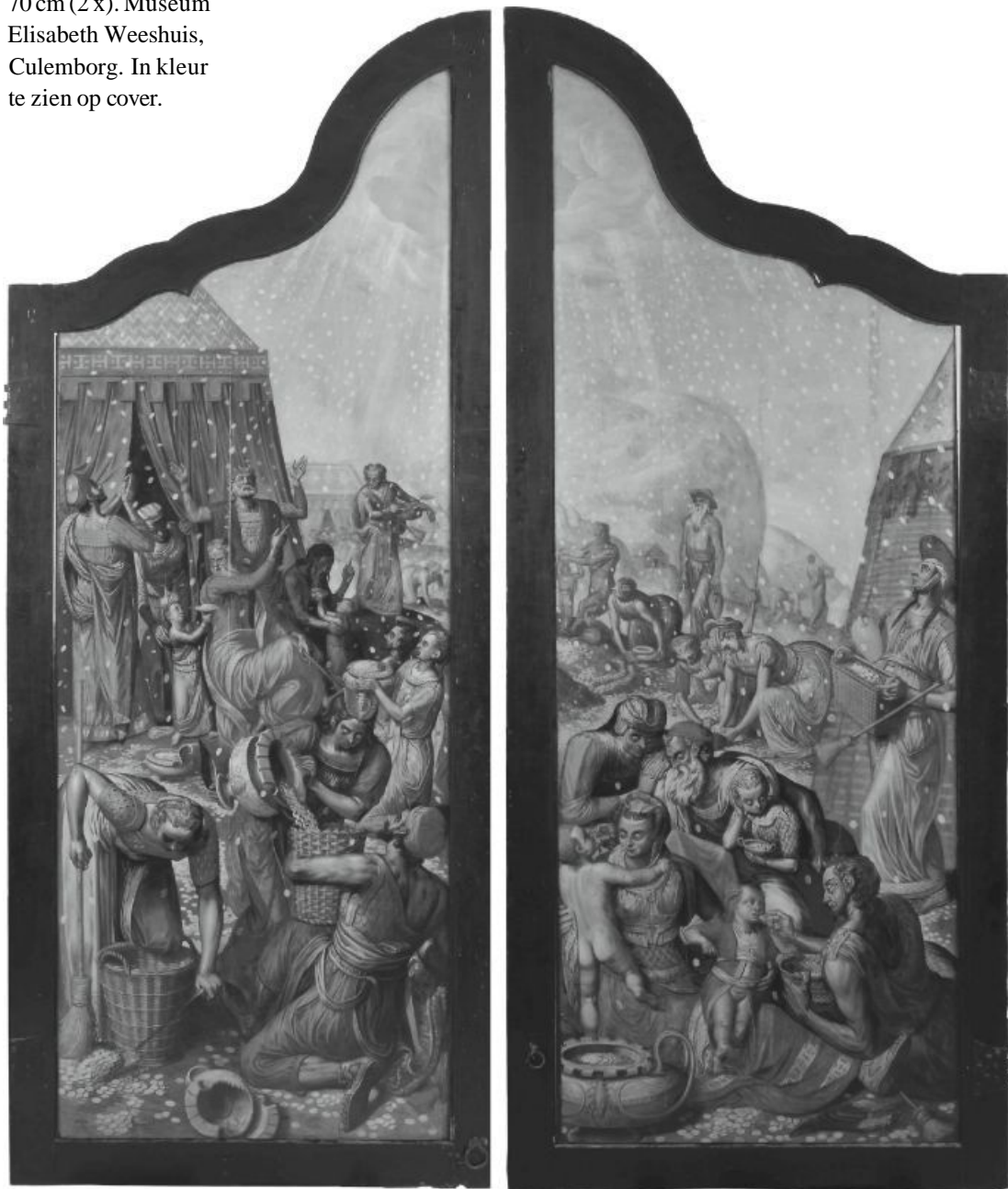
EEN VAN DE topstukken uit de collectie van het Museum Elisabeth Weeshuis is ongetwijfeld het *Drieluik met het laatste avondmaal* van de Culemborgse schilder Jan Deys. Dit drieluik is om een aantal redenen bijzonder.

Jan Deys heeft in de periode tussen 1557 en 1573 ten minste drie altaarstukken geschilderd, die alle werden gefinancierd uit de nalatenschap van Elisabeth van Culemborg (1475-1555). Twee daarvan waren bestemd voor het sacramentsaltaar van de Sint-Barbarakerk; het derde werd geplaatst in het weeshuis - het huidige museum - dat eveneens uit de nalatenschap van Elisabeth was bekostigd. Het eerste drieluik uit 1557 was echter maar een kort leven beschoren, want op 14 september 1566 werd het tijdens de Beeldenstorm vernietigd. Ook het tweede, uit 1561 daterende altaarstuk in de weeshuiskapel is na de Reformatie verloren gegaan.

In 1570 kreeg Jan Deys opnieuw opdracht om een drieluik te schilderen met dezelfde voorstellingen als het eerste uit 1557, ook nu weer voor de sacramentskapel in de Sint-Barbarakerk. Omstreeks 1586 werd dit in 1573 voltooide altaarstuk overgebracht naar het weeshuis, waar het sindsdien verblijft.

In de voor u liggende *Culemborgse Voetnoot* gaat Liesbeth Helmus, conservator Oude Kunst in het Centraal Museum te Utrecht, uitvoerig in op de ontstaansgeschiedenis en betekenis van Deys' *Drieluik met het laatste avondmaal*. Dat de redactie dit onderwerp tot themanummer koos, is natuurlijk geen toeval. Nadat een grondige restauratie recentelijk werd voltooid, is het drieluik vanaf 1 november 2008 weer in volle glorie te bewonderen in het Museum Elisabeth Weeshuis.

Jan Deys, Buitenluien van het *Drieluik met het laatste avondmaal met De Mannaregen*. Paneel, 213 x 70 cm (2 x). Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg. In kleur te zien op cover.

*Jan Deys en Culemborg**

De belangrijkste bron voor de Noord-Nederlandse zestiende-eeuwse schilderkunst is het *Schilder-Boeck* uit 1604 van Karel van Mander.¹ Zijn schildersbiografieën zijn van onschatbare waarde. Niet alleen vanwege de vele levensdata, maar vooral ook vanwege de beschrijving van de schilderijen die door zijn collega-schilders werden vervaardigd. Vanzelfsprekend gaat veel van Van Manders aandacht uit naar de meest toonaangevende kunstenaars uit zijn directe omgeving, Jan van Scorel (1495-1562) en Maerten van Heemskerck (1498-1574). Zij waren de belangrijkste leveranciers voor Noord-Nederlandse altaarstukken in de vroegmoderne tijd en over hen wijdt de biograaf dan ook uitvoerig uit. Beiden werden, net als Lucas (1494-1533) en Aertgen van Leyden (1498-1564), rond de eeuwwisseling geboren. Ook Pieter Aertsen (1507/08-1575), van wie bekend is dat hij vanaf circa 1555 een aantal altaarstukken voor de Hollandse kerken schilderde, heeft Van Manders aandacht. Hij bracht het grootste deel van zijn werkzame leven door in Antwerpen, maar keerde in 1557 terug naar zijn geboortestad Amsterdam, waar hij het altaarstuk voor het hoogaltaar van de Nieuwe Kerk schilderde. Daarnaast kreeg hij opdrachten om altaarstukken te schilderen voor de kerken in Delft en in Warmenhuizen. Locale schilders van minder naam, wier werkterrein beperkt was, worden door Van Mander niet genoemd. De naam van de Culemborgse schilder Jan Deys is dan ook alleen bekend uit een aantal archiefbronnen. Het zijn deze documenten die naast Van Mander een belangrijke bijdrage leveren aan onze kennis van de schilderkunst uit deze periode.

Jan Deys

De geboorte- en sterftedatum van Jan Deys zijn onbekend.² Uit de archiefdocumenten kan worden afgeleid dat hij de zoon was van Gerit - hij heet immers Jan Deys Geritsz - en dat hij in de periode tussen 1557 en 1575 in Culemborg werkzaam was.³ Het vroegste document dat op hem betrekking heeft, is een contract uit 4 mei 1557 waarin Deys de opdracht krijgt voor het schilderen van een Sacramentsaltaar voor

* Dit artikel maakt deel uit van Liesbeth M. Helmus, *Schilderen in opdracht. Noord-Nederlandse contracten voor altaarstukken 1485-1570*, diss. Universiteit van Amsterdam 2009 (te verschijnen).

de Sint-Barbarakerk in Culemborg. Van 1 maart 1575 dateert een tekening met de Waarden in de Lek voor Culemborg.⁴ Deys schilderde in elk geval drie altaarstukken en twee zijluiken voor Culemborgse opdrachtgevers. Twee waren bestemd voor het Sacramentsaltaar van de Sint-Barbarakerk en één voor het altaar in de kapel van het weeshuis. Ze werden gefinancierd uit de nalatenschap van Elisabeth (1475-1555), vrouwe van Culemborg en gravin van Hoogstraten. Een ontwerp-tekening uit het Rijksprentenkabinet in Amsterdam voor de buitenluiken van een van deze twee altaarstukken wordt terecht met Deys in verband gebracht.⁵

Eén altaarstuk, het *Drieluik met het laatste avondmaal*, is grotendeels bewaard gebleven en bevindt zich thans in het Museum Elisabeth Weeshuis in Culemborg. Vanwege de herkomst en de stijl worden de twee luiken van het *Drieluik van de familie De Visscher van der Gheer* in het Utrechtse Centraal Museum eveneens aan Deys toegeschreven. De opdrachtgever Johannes de Visscher van der Gheer (ca. 1527-1591), die op het middenpaneel staat afgebeeld, was kanunnik van het kapittel van Sint-Barbara te Culemborg. Op een later datum voegde Deys aan het middelste deel, dat door een navolger van Jan van Scorel werd geschilderd, nog twee luiken toe, waarop Erasmus en Cornelia, de broer en zuster van Johannes werden geportretteerd.⁶ Samen met het *Drieluik met het laatste avondmaal* vormen ze het enige tot nu toe bekende geschilderde oeuvre van Jan Deys.

Jan Deys en Elisabeth

Vrouwe Elisabeth van Culemborg, gravin van Hoogstraten enz. was de oudste dochter van Jasper, heer van Culemborg, en Johanna van Bourgondië.⁷ Omdat haar drie oudere broers op jonge leeftijd waren overleden, kwam zij op 29-jarige leeftijd in bezit van haar vaders 'heerlijkheden'. Zij was de eerste vrouw die over Culemborg regeerde. In 1502 trouwde zij met Jan van Luxemburg (ca. 1477-1508), heer van Ville. Beiden behoorden tot de kring van Philips de Schone en de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk. In 1509, een jaar nadat haar echtgenoot was overleden, huwde Elisabeth de vijf jaar jongere Anthonie van Lalaing (1480-1540), heer van Montigny. In 1516 schonk Elisabeth de heerlijkheid Hoogstraten aan Anthonie, in 1518 gevolgd door de verheffing van Hoogstraten door Karel v tot graafschap. Nu lag de weg open voor Anthonie om stadhouder te worden. In 1522 benoemde de keizer hem tot zijn plaatsvervanger in Holland, Zeeland en Friesland, en in 1528 werd Anthonie tevens stadhouder van Utrecht. Na het overlijden van Anthonie in 1540 bracht Elisabeth haar laatste jaren vrijwel permanent door in het voorouderlijk kasteel te Culemborg. Daar stierf

zij, op 9 december 1555 in de middag, tussen vier en vijf uur 'zittende op een stoel'. Haar dood werd zowel in Culemborg als in Hoogstraten groots herdacht. In het graafschap Culemborg luidde men gedurende een periode van veertig dagen drie keer per dag een uur lang de klokken van de Sint-Barbara- en Sint-Janskerk, van de kloosters van Jeruzalem en Mariënkroon tot die in de dorpen Everdingen en Goilberdingen toe.

De baar van Elisabeth, waarop een 'cofferken' stond, werd half januari 1556 in een plechtige optocht naar de Sint-Barbarakerk gebracht. In de kerk brandden 84 kaarsen op 'schotelen'. Het hoogaltaar was behangen met zwart laken waarop witte kruisen waren gestikt, en ook de twee koordeuren achter het altaar waren zwart overtrokken.⁸ Uit een rekening blijkt dat Jan Deys op 16 januari 1557 zes stuivers ontving voor de 'bare daer de representatie van myn vrouwen kiste op ter kercken gedragen worde, oic 't beslot om 't lyck in den hoogen choor, ende enige schottelen daer keerssen inne geseth worden zwart geverwet'. Hij kreeg bovendien twee gulden voor het aanbrengen van vijf wapens, waaronder die van Elisabeth en haar echtelieden, op de pilaren in de rekenkamer. Of Deys het 'cofferken' beschilderde dat op de kist stond, is onduidelijk. De baar stond in elk geval in het afgesloten ('beslot') hoogkoor en Deys schilderde de schotels waarop de kaarsen stonden zwart.⁹ Het lichaam van Elisabeth werd later bijgezet in de door Jan Mone vervaardigde tombe in het koor van de Sint-Catharinakerk te Hoogstraten, naast dat van Anthonie van Lalaing.¹⁰

Omdat haar beide huwelijken kinderloos bleven, werd Elisabeth opgevolgd door Floris I van Pallandt (1537-1598), de kleinzoon van haar zuster Anna, die door haar was opgevoed. Aangezien Karel v de heerlijkheid Culemborg in 1555, kort voor de dood van Elisabeth, tot soeverein graafschap had verheven, werd Floris I de eerste graaf van Culemborg. Het graafschap Hoogstraten was na de dood van Anthonie van Lalaing in 1540 geërfd door Philippe de Lalaing, neef van Anthonie en gehuwd met Anna van Rennenberg, een dochter van Elisabeths zuster Cornelia van Culemborg.

Elisabeth is tussen haar twee echtelieden uitgebeeld op een anoniem portret dat na haar overlijden werd geschilderd. Haar eerste echtgenoot bevindt zich aan haar linkerzijde en haar tweede is rechts van haar geportretteerd. Naast hun hoofden zijn hun wapenschilden aangebracht. Elisabeth heeft er twee: links één gedeeld met Luxemburg en rechts één gedeeld met Lalaing. Beide mannen - en hun wapenschilden - zijn omhangen met de versierselen van de Orde van het Gulden Vlies. Als Heer der Nederlanden stond Karel v zelf aan het hoofd van de Vliesridders. Hij hoogde het aantal te benoemen ridders in 1516

op van 30 tot 50, nog altijd een gering aantal dat aangeeft hoe select het gezelschap van zijn vertrouwelingen was.

Om eenheid te bewerkstelligen in het groepsportret, heeft de schilder Elisabeth en haar mannen geportretteerd rond hun 31ste levensjaar. Dit blijkt uit de tekst die boven het hoofd van Elisabeth is aangebracht: *Etatis.cuiuslibeteoru[m].circa.an.xxxi*. Waarschijnlijk was dit de leeftijd waarop Jan van Luxemburg, wiens precieze geboortejaar onbekend is, kwam te overlijden. Het afbeelden van Elisabeth en haar tweede echtgenoot op hun respectievelijke sterfjaren - Anthonie werd 60 en Elisabeth 80 jaar oud - zou een onevenwichtig beeld van een jonge man naast twee bejaarden hebben opgeleverd. Vandaar dat hun leeftijden aan die van de jong gestorven Jan werden aangepast.¹¹

De streng katholieke Elisabeth was geparenteerd aan het Bourgondische Huis en uitermate vermogend. Zij zette haar kapitaal samen met haar echtgenoot op buitengewone wijze in, niet alleen voor de realisering van belangrijke bouwprojecten in de stad Culemborg, maar vooral ook als steun aan de armen. Tijdens haar leven gaf zij opdracht aan het stadsbestuur tot de bouw van een nieuw stadhuis naar een ontwerp van de beroemde Vlaamse bouwmeester Rombout Keldermans. Zij leende de stad het geld dat in zes jaar moest worden terugbetaald. Ook was zij verantwoordelijk voor de bouw van het Elisabeth Gasthuis en fourneerde zij het benodigde geld voor de toren van de Sint-Janskerk en het vergroten en verfraaien van de Sint-Barbarakerk.

Testamenteair liet Elisabeth haar bezittingen na aan familieleden, vrienden en huispersoneel. Legaten werden uitgekeerd aan broederschappen en tal van religieuze instellingen. De executeurs hadden volmacht om na aftrek van alle legaten de rest van de nalatenschap te besteden ten behoeve van de armen. Dit leidde tot de stichting van twee weeshuizen, een klein in Hoogstraten en een groot in Culemborg. Deze laatste instelling werd in 1560 geopend en bood plaats aan 24 jongens en 24 meisjes, twaalf gelovige maagden of weduwen, van wie één tot meesteres werd gekozen, en twee interne priesters. De minimumleeftijd voor toelating voor de jongens was zeven en voor de meisjes zes jaar. Ze konden tot hun zestiende jaar in het weeshuis blijven.¹² De stichtings- of fundatiebrief werd ondertekend door stadhouder Melchior van Culemborg. Melchior van Culemborg was samen met deken Johan van Schoonhoven tevens degene die zorg droeg voor de bestelling van drie altaarstukken bij Jan Deys, die werden gefinancierd uit de nalatenschap van Elisabeth.

Het Sacramentsaltaar in de Sint-Barbarakerk te Culemborg

De Grote- of Sint-Barbarakerk in Culemborg was al in 1310 een zelfstandige parochiekerk. In 1421 werd een aan Sint-Barbara gewijd kapittel aan deze kerk verbonden, voorzien van acht plaatsen voor kanunniken, wier hoofdtaak het zingen van de zeven getijden was. Als priesters waren zij tevens verantwoordelijk voor het opdragen van missen aan de zeven altaren die de kerk toen rijk was. In de eerste helft van de vijftiende eeuw is er veel aan de kerk verbouwd. Rond 1458 waren de werkzaamheden afgerond. De smalle zijbeuken ter weerszijden van het schip werden na 1500 verbreed. Aan de noordzijde van het dwarspand bouwde men een kapel voor onze Lieve Vrouw en aan de zuidkant van het transept ontstond rond 1525 de Barbarakapel, ook wel Kruiskapel genoemd. Elisabeth van Culemborg nam de uitbreiding van de noordzijde voor haar rekening, de zuidzijde kwam ten laste van de burgerij. De verbouwing werd in 1542 afgerond. Het gebouw was aanzienlijk vergroot en had bovendien een nieuwe sacristie, bestaande uit een benedenzaal en een bovenvertrek, met elkaar verbonden door een traptoren.¹³ Op de plaats van de oude sacristie aan de noordkant van het koor werd in december 1556 ten laste van het testament van Elisabeth een nieuwe Sacramentskapel gerealiseerd. Zij had een paar dagen voor haar dood uitdrukkelijk aan haar rentmeester Jan van Cuyck en de deken laten weten hoe belangrijk zij de realisering van dit project vond. Dit 'nieu sacramentschoorcken', dat 650 gulden kostte, was in de eerste plaats bestemd voor de in 1517 opgerichte Broederschap van het Heilig Sacrament. Het ledental van de broederschap, dat bestond uit aanzienlijke inwoners van Culemborg, was beperkt tot 33, het aantal jaren dat Christus op aarde had geleefd. Op hoogtijdagen maakten ook de weeskinderen gebruik van de kapel.

Op 4 mei 1557 kreeg Jan Deys van de executeurs van het testament van Elisabeth de opdracht om voor de nieuwe Sacramentskapel een altaarstuk te schilderen. Omdat het drieluik tijdens de Beeldenstorm van 1566 werd vernield, volgde op 13 december 1570 een nieuwe opdracht, die net als de eerste in een handgeschreven document werd vastgelegd. Het eerste contract uit 1557 is ondertekend door deken Jan van Schoonhoven en Jan Deys en het tweede door stadhouder Melchior van Culemborg, secretaris Lenaert Herdinck en opnieuw door de aannemer van de opdracht, de schilder Jan Deys. Alleen bij het contract van 1570 is sprake van een wijnkoop. Het drinken van wijn of bier door de contractspartijen en de getuigen, in dat geval wijnkoopslieden genoemd, diende als bewijs van de gesloten overeenkomst en ter bekrachtiging ervan. De kosten, 24 stuivers, kwamen voor eenderde ten laste van Deys en voor tweederde van het testament. De notulen

en verslagen die de opdrachtgevers hebben bijgehouden, geven samen met de contracten een zeer uitvoerig overzicht van de gebeurtenissen die zich rond de bestelling van de twee altaarstukken afspeelden.¹⁴

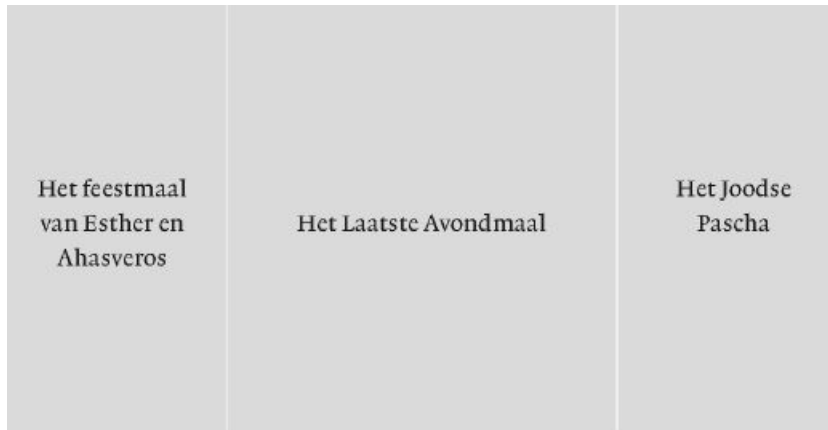
Het contract van 4 mei 1557

Op 4 mei 1557 wordt het contract afgesloten met Jan Deys om een altaarstuk te schilderen dat geheel is gewijd aan het heilig sacrament. Op het middenpaneel komt een voorstelling van 'dat avontmael dat Onss Heer got at mit zijn apostelen', en op de luiken prefiguraties hiervan uit het Oude Testament. Niet het Judasverraad, maar de instelling van de eucharistie, de eerste communie van de apostelen is de hoofdvoorstelling. Deys zal het moment hebben afgebeeld waarop Christus als priester het brood consacreert of de hostie aan één van de twaalf apostelen overhandigt.

Op de binnenzijden van de deuren moest volgens het contract rechts 'daer dat paesslam ghegheten werdt van die kynderen van Ysrahel' (Exodus 12) en links 'die maeltijt van koninck Assuozus' - het feestmaal van Ester en koning Ahasveros - worden uitgebeeld (Ester 7:1-7), beide prefiguraties van de eucharistie. Op de buitenzijden van de luiken was een voorstelling voorzien van 'die kijnder van Israhel [die] dat manna ofte dat hemelss broot vergaderen'. Het manna daalde volgens het evangelie neer in de woestijn en zorgde ervoor dat de Israëlieten, die onder aanvoering van Mozes op weg waren naar het Beloofde Land, niet van de honger omkwamen (Exodus 16:11-36 en Numeri 11:7-9). Ook deze voorstelling is een voorafbeelding van de eucharistie.

Volgens het contract moest Deys ook 'die cleyn duerkens' van de predella beschilderen met voorstellingen die dienden als prefiguratie van de eucharistie: ten eerste Elia en de engel in de woestijn, die hem deed 'eten ende drincken broot ende dranck die daer stont aen syn hooft' (1 Koningen 19:4-8) en ten tweede Mozes die 'met die roede die wt den steen water sloech daer die kynder van Ysrahel ende haer beesten aff droncken' (Exodus 17:1-7 en Numeri 20:1-13). In de contracttekst wordt ook Mozes' oudere broer Aäron genoemd, wier aanwezigheid wel in Numeri, maar niet in Exodus expliciet wordt vermeld. Een engel bracht Elia, die door Elisa, de vrouw van de koning van Israël, de woestijn was ingejaagd, voedsel en drinken waardoor hij gedurende 40 dagen kon overleven. De engel heeft in afbeeldingen soms een miselijk bij zich als symbool van de eucharistie en het is goed mogelijk dat ook Deys dit attribuut had toegevoegd. Op de binnenzijden van de twee kleine luiken moeten de Gregoriusmis en 'onze genadige vrouwe zelyger gedachten geassocieert mit een joffrouwe off twe daer bij noch weeskynderen so knechtgens so meechdekens in heur habijt' worden verbeeld. De mis van Gregorius, waarbij de gekruisigde Christus en de

passiewerktuigen als een wonder verschenen boven het altaar, houdt direct verband met de instelling van de eucharistie. Elisabeth van Culemborg, vergezeld van twee jonge maagden of weduwen en een aantal weeskinderen, 'so knechtgens so meechedekens in heur habijt' - dus in de voorgeschreven kleding van het weeshuis - werd als stichter en financier op het andere binnenluik geportretteerd.

Uit de tekst blijkt dat de predella twee gesneden beelden bevatte die Deys 'mette overloop binnen ende buyten [moest stofferen] op sijn behuer', oftewel 'op zijn behoor', zoals het hoort. Met 'overloop' wordt mogelijk hetgeen overschiet bedoeld.¹⁵ Uit de tekst van het contract is niet op te maken om wat voor beelden het gaat. De predella van het altaarstuk dat op 13 december 1570 werd besteld, bevatte, zoals uit een notitie van 31 mei 1571 blijkt, twee gesneden beelden van de heiligen Antonius en Elisabeth, 'als patroon ende patronesse van wijlen hoochloflicker memorien', Anthonie van Lalaing en Elisabeth van Culemborg.¹⁶

Deys moest het altaarstuk op 25 december 1557 leveren en had dus 35 weken, bijna negen maanden de tijd om zijn werk uit te voeren, wat overeenkomt met de gemiddelde levertijd in die periode.¹⁷ Het altaarstuk kostte 69 pond Vlaams, wat gelijk staat aan 69 karolusgulden. Met dit bedrag zit Deys aan de onderzijde van de markt van bestelde altaarstukken.¹⁸ Er werden geen termijnbetalingen afgesproken, maar uit een aantekening in de marge van het contract blijkt de schilder bij de aanneming van de opdracht uit handen van Elisabeths rentmeester Jan van Cuyck 12 gulden heeft gekregen.

De resterende 57 gulden ontving hij op 9 mei 1558. Deys bedankt voor de 'goede betalinge in oirconde van [zijn] naem' en heeft zijn 'hanteycken' eronder geschreven. Op dezelfde dag verklaart de priester Jordaen Egens dat hij van rentmeester Jan van Cuijck de 12 gulden terug heeft ontvangen die hij eerder had voorgesloten in verband met de eerste betaling aan Deys. Mogelijk vond de laatste termijnbetaling later plaats dan de afgesproken leverdatum omdat Deys het altaarstuk toen pas voltooide. De bronnen geven hierover geen uitsluitsel.

DATUM	BEDRAG
04.05.1557	12
09.05.1558	57
TOTAAL	69

De Beeldenstorm en het herstel

De opvolger van Elisabeth van Culemborg, Floris van Pallandt (1537-1598), was in 1564 gehuwd met de lutherse gravin Elisabeth van Manderscheijdt. Hoewel hij de protestanten in de zomer van 1566 in zijn eigen kasteel een ruimte had toegewezen waar zij konden preken, en vervolgens, toen hun aantal toenam, ook de Gasthuiskapel aan hen ter beschikking had gesteld, kwam het ook in Culemborg tot een Beeldenstorm.¹⁹ Tussen zaterdag 14 en woensdag 18 september werden alle altaren in de Grote of Sint-Barbarakerk kapot geslagen. Ook het altaarstuk van Jan Deys, dat slechts 8 jaar en 4 maanden tevoren was afgerekend, werd in den [...] beelde smytinge verbracht, gedestruueert ende verbrant'.²⁰ Half november kregen de rooms-katholieken hun kerken terug om de diensten te hervatten. De Gasthuiskapel bleef ter beschikking staan van de protestanten.²¹ Met de komst van hertog Alva, die op 22 augustus 1567 in Brussel aankwam en daar de 'Bloedraad' instelde, in het vooruitzicht, vertrokken veel protestanten en beeldenstormers uit Culemborg. De belangrijkste balling was de graaf zelf, die begin 1567 uit Culemborg was afgereisd naar zijn Duitse bezittingen.²² Hoewel blijkbaar met zijn instemming de rooms-katholieke eredienst werd hersteld, bleef hij de Reformatie steunen. Op 28 mei 1568 werd vonnis tegen hem gewezen: eeuwige verbanning en verbeurdverklaring van zijn bezit.²³ In Culemborg ging men inmiddels over tot het eerste herstel van het interieur van de Sint-Barbarakerk en dus ook van de Sacramentskapel.

Uit een notitie van de executeurs van 17 mei 1569 blijkt dat de 'priesters, de meesteres, ende alle de andere devote meecheden in den weeshuysse alle cyragie van der cappelle van den hoochweerdigen heiligen sacramente in Sinte Barbarenkercke tot Culemborch in heure bewaringe hebben'. Het sacramentshuis echter, is, zo blijkt uit een notitie van 22 september 1569, '(god betert) [...] onder andere mede geruyneert ende geheel gedemoleert'. Het heilig sacrament werd vanaf dat moment 'geconserveert [...] in een houten viercante casse'. De kerkmeesters van de Sint-Barbarakerk hadden een 'schoon patroon' van een nieuw sacramentshuis laten maken dat zij 'in der kercken [hadden] doen hangen, om de goede luyden ende herten des te beter tot devotien te verwecken ende de hant daer toe te reycken'. Het 'patroon was gemaakt door 'mr Cornelis, de schilder, wonende tegens over 't hof van mynen heere den cardinael Grandvella' in Brussel. Op deze wijze hoopten zij 'de goede luyden [...] te bewegen ende te verwecken huere caritaet te doen' voor een 'nyeuw sacramentshijs'. Opdat 'de kercke 's selve armoetshalven niet vervallen en zoude mogen' besloten

de executeurs van het testament van Elisabeth op 27 september tot een gift van 100 gulden uit de erfenis voor de vervaardiging van dit nieuwe sacramentshuis.²⁴

Omdat er bovendien 'nootlick gebreck is een outaer casse mit twee beelden daer in ende een tafereel daer boven gelijk die eertijts gemaect ende geweest zijn', geven de executeurs op 18 mei 1569 Jan van Cuijck, de rentmeester van het testament, de opdracht 'deur eenen goeden schrijnwercker [te doen] coopen goet schoon drooch wageschot om de casse te laten maken mit de deuren daer toe dienende na de proportie van den altaer ende dat in dachuyrtten tot des voirs. testaments coste, op dattet goet, sterck ende duyrechtich werck zijn mach, doch plat ende slecht, sonder gesneden werck, soe als 't gesneden werck altijts stoff is ladende'. Als het altaarstuk klaar is, 'oft midler tijt, sullen de voirs. executoiren ordonneren mit wat schilderije men de selve sal doen stofferen'.²⁵ Nadrukkelijk wordt dus gesteld dat het altaarstuk 'plat ende slecht', oftewel vlak en glad moet zijn, omdat een gesneden exemplaar te stoffig wordt.²⁶ Pas als de schrijnwerker, die tegen een daghuur werkt, de altaarkast met de predella heeft voltooid, of als hij halverwege is, beslissen de executeurs over het iconografisch programma van het altaarstuk.²⁷ Het zal dan nog bijna anderhalfjaar duren voordat Jan Deys de opdracht krijgt tot het beschilderen van het altaarstuk.

Het contract van 13 december 1570

Pas op 31 oktober 1570 verklaart Jan van Cuijck dat hij 'een groote hooge altaer casse van wagenschot [heeft laten maken] op ten altaer in de nyeuwe sacramentscapelle aen de noorde zijde van 't Sinte Barbaren kercke, ende dattet nu tyt soude zijn de selve tafel te doen schilderen ende te stofferen'. Cuijck klaagt echter dat hij de ordonnantie 'vermist, verleyt oft verlooren' heeft. Hem wordt daarop verzocht 'op 't maken van de selve tafel ende 't schilderen van dier een nyeuwe ordonnantie' te verlenen. Zij 'sullen hem de stoffen ende den arbeyt van dier in rekening passeren, mits overbrengende daer van 't selve bewijs by ons daer van hy gethoont heeft beloopende by een boucxken oft quoyerken, na den calculatie daer van gedaen' ter grootte van 45 gulden, 16 stuivers en een halve braspenning. Rentmeester Cuyck blijkt de ordonnantie aangaande de al voltooide werkzaamheden kwijt te zijn, maar kennelijk heeft hij wel een boekje, kohier of register waarin de rekeningen staan opgetekend. Ze gaan over de reparatie van het interieur van het koor en 't schilderen ende 't stofferen van de voirs. tafel'. Daarom wordt bepaald dat hij zijn geld zal ontvangen na overlegging van het boekje met de rekeningen.

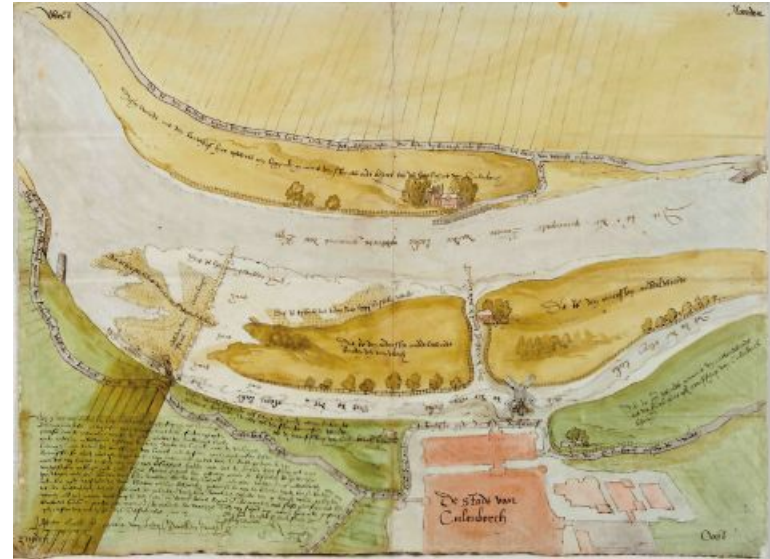
De executeurs geven rentmeester Cuijck, nu de schrijnwerker zijn werk heeft voltooid, de opdracht om 'te spreken mit Jan Deys schilder, soe verre hij sich tractabel wil laten vinden, de selve tafel van buyten

Jan van Scorel en Jan Deys,
*Drieluik van de familie De Visscher
van derGheer*, ca. 1555 (midden-
paneel) en ca. 1570 (zijluiken).

Paneel, 99,2 x 73,2 cm (midden-
paneel), 107 x 31 cm (zijluiken).
Centraal Museum, Utrecht.

Jan Deys, *Waarden in de LekvoorCulemborg*, 1575.
Pen en aquareel, 44 x 60 cm. Archief Hof van
Gelre enZutphen(0124), inv. nr. AKV348.
Gelders Archief, Arnhem.

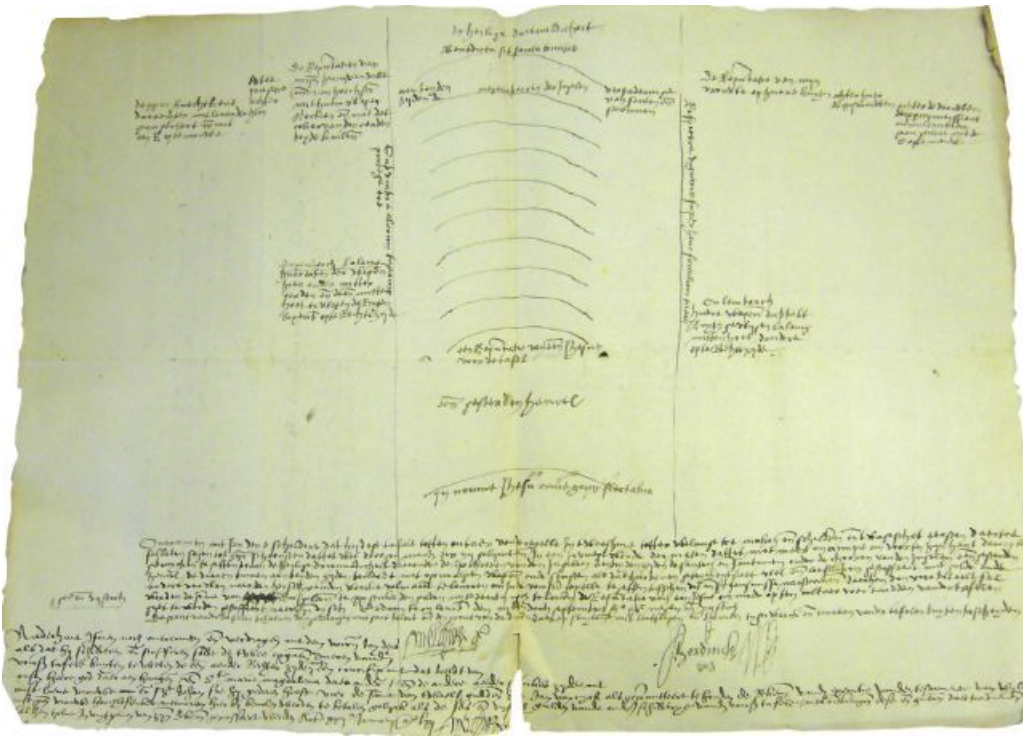

Jan Deys, *Drieluik met het laatste avondmaal*. Op de zijluiken de *Paasmaaltijd* en de *Maaltijd van Ahasverus* (binnenzijden).

Paneel, 213 x 158 cm (middenpaneel), 213 x 70 cm (zijluiken). Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg.

Contracten van 4 september 1559 en 22 januari 1561
tussen Jan Deys en de uitvoerders van het testament
van Elisabeth van Culemborg. Archief van de heren
en graven van Culemborg (0370), inv. nr. 252.
Gelders Archief, Arnhem.

Jan Deys, Ontwerp-tekening
voor twee buitenluiken van een
altaarstuk met *De Mannaregen*
(links) en *Abraham en Melchizedek*
(rechts) Rijksprentenkabinet,
Amsterdam.

Anoniem, *Memorietafel voor Elisabeth van Culemborg*, ca. 1540. Paneel, 110 x 156 cm.
Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg.

Jan Deys, predellaluiken met de portretten van Elisabeth van Culemborg en haar twee echtelieden (binnenzijden) en *Elia met de engel in de woestijn* en *Mozes die water uit de rots slaat* (buitenzijden).
Paneel, ca. 67 x 55 cm. Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg.

ende van binnen te schilderen ende te maken van den historiën die in de eerste tafel (die in den verleden troublen verdestruëert is) gestaen hebben, beter ende bequamer soe wel mogelic' met het doel 'den luyden tot devotien ende tot den dienst gods des te meer te mogen verwecken'. Zij willen dat Deys eerst een 'goet patroon' maakt, en al zij 't selve gesien ende gecorrigeert' hebben, dan zal met Deys, of een 'ander die 't selve werck opt bequeamelicxte soude connen maken' een 'goede vaste conventie', oftewel een bindende overeenkomst worden opgemaakt.²⁸ Deys moet dus voordat hij de opdracht krijgt een ontwerp van het altaarstuk voorleggen aan de executeurs van het testament, die de mogelijkheid willen om daarin eventueel correcties aan te brengen.

Het contract met Jan Deys voor dit tweede Sacramentsaltaar dateert van 13 december 1570. Het iconografisch programma komt, voor zover dat in het contract is vastgelegd, geheel overeen met het altaarstuk dat tijdens de Beeldenstorm is verwoest. Op het middenpaneel komt opnieuw het laatste avondmaal en net als op het eerste altaarstuk moet Deys op de binnenzijde van het rechterluik de viering van het Pascha schilderen en op de binnenzijde van het linkerluik de maaltijd van Ahasverus, of een andere voorstelling die de executeurs binnen twee maanden zullen noemen. Op de buitenzijden van de luiken is een voorstelling van de mannaregen voorzien, 'oft oic wat anders tot optie der voers. executoiren'.

De predella wordt ook dit keer afgesloten met twee deuren, die aan de binnen- en buitenzijden moeten worden beschilderd met 'figuren, beelden ende schilderien als de voers. heeren executoiren gelieven sal'. In de predella staan opnieuw beelden die moeten worden gestoffeerd 'nae den eysch ende believen' van de executeurs, 'alle 't cunstich, cierlick ende mit goede vaste colueren ende verwen durachtich wesende, alsoe dat men daer eer afhebben mach'. De 'boerden oft lijsten' ten slotte, moeten worden gestoffeerd met goud 'na den eysch tot meesters pryse'.²⁹

Het is opmerkelijk dat het iconografisch programma op het moment dat het contract met Deys werd afgesloten, nog niet rond is. Hij moest immers volgens de notitie van 31 oktober van tevoren een patroon van het altaarstuk overleggen voordat men met hem in zee ging. Het zou logisch zijn te veronderstellen dat het patroon een ontwerp-tekening inhield van het gehele altaarstuk. In het contract zelf echter wordt het patroon genoemd maar is het niet als juridisch stuk bijgevoegd. Een ontwerp-tekening van Jan Deys is bewaard gebleven in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. Het toont de gesloten buitenluiken van een drieluik met links de mannaregen en rechts Abraham en Melchizedek. Het is niet onmogelijk dat de tekening als patroon heeft gediend voor het tweede drieluik dat Deys voor het altaar in de Sacramentskapel schil-

derde. Uit het contract van 4 mei 1557 blijkt dat op de eerste versie op beide buitenzijden van de luiken de mannaregen was uitgebeeld, terwijl in het contract voor het tweede altaarstuk de mannaregen is voorzien, 'oft oic wat anders tot optie der voers. executoiren'. Feit is in elk geval dat op de buitenzijden van de luiken van het bewaard gebleven drieluik uiteindelijk opnieuw een doorlopende voorstelling van de mannaregen is geschilderd en dat inderdaad, net als op het eerste drieluik, op de binnenzijde van het rechterluik de maaltijd van Ester en Ahasveros is afgebeeld.

In het contract blijven de voorstellingen die op de luiken van de predella moeten worden uitgebeeld, onvermeld. In het weeshuis te Culemborg zijn twee predelladeuren bewaard gebleven die onderdeel moeten hebben uitgemaakt van het altaarstuk. Op de buitenzijden zijn links Elia en de engel in de woestijn en rechts Mozes die water uit de rots slaat verbeeld. Alles dus opnieuw overeenkomstig het eerste contract. De binnenzijden wijken echter af. Op het rechter paneel is Elisabeth van Culemborg geportretteerd, knielend voor een altaar, met achter haar de weeskinderen, gekleed in het lavendelgrijze habijt van het weeshuis, met een E van Elisabeth op de mouw. Op het linkerpaneel bevinden zich de knielende figuren van Jan van Luxemburg links en rechts Anthonie van Lalaing, de twee echtelieden van Elisabeth. Beiden zijn gekleed in wapenrok en omhangen met de orde van het Gulden Vlies. Langs de bovenrand bevinden zich de respectievelijke wapens.

Uit een notitie van 31 mei 1571 blijkt dat 'enige devote personen' het 'raetsaem ende goet' hebben gevonden de predella onder het altaarstuk anders te maken, 'te weten mit drie open beldekens om te midswegen 't hoochweerdige heylige sacrament daer inne te mogen setten mit zijn pavillon, ende in de andere twee velden te setten die beelden van Sint Anthonis ende van Sint Elisabeths, als patroon ende patronesse van wijlen hoochloflicker memorien onsen genadige heeren ende vrouwen graven ende gravinne van Hoochstraten'. Zij zijn bereid 'een somme van penningen onder hunluyden te vinden ende te contribuieren'. Omdat boven de notitie staat geschreven 't hermaken van eenen nyeuwen voet', is het aannemelijk dat de predella reeds klaar was, en dat deze nu opnieuw moet worden gemaakt. Dat zal ook het geval zijn geweest aangezien het maken van de predella het werk van de schrijnwerker was. De predella van het eerste altaarstuk bestond volgens het contract van 4 mei 1557 uit 'twe beeldekens'. Nu wordt echter gesproken over 'drie open beldekens' met een open vak in het midden om het heilig sacrament in te kunnen plaats en ter weerszijden de beelden van de heiligen Anthonius en Elisabeth. Aangezien het altaarstuk uit de nalatenschap van Elisabeth van Culemborg wordt betaald, bepalen de executeurs dat ook

de extra kosten die nu moeten worden gemaakt ten laste komen van het testament. Zij betalen Jasper Andriesz, die de predella 'aengenomen hadde te maken ende te leveren van zijnen houten, soe hij de selve oick gemaect ende geleverd heeft', 10 Karolusgulden. In een aparte rekening van dezelfde datum verklaart Jasper Andriesz het bedrag voor het 'hermaken van der voircr. voet' van de rentmeester Jan van Cuijck te hebben ontvangen. Hij krijgt bovendien 10 stuivers omdat hij 'de altaer tafel gelijmt heeft eer Jan Deys die oirboirlic was te schilderen naer 't advis van den selven Jan Deys op datse namaels niet op rijten noch splijten solde'. De initiatiefnemers voor de nieuwe predella wordt geadviseerd 'huere vergaderde somme van penningen [te] emploien tot ander ciraet van den voirs. altare oft cappelle'.

Deys ontvangt volgens het contract voor het altaarstuk in twee termijnen een bedrag van 85 gulden, 16 meer dan hij ruim dertien jaar eerder voor het eerste altaarstuk had gekregen. Een eerste bedrag van 25 gulden krijgt hij direct en de resterende 60 gulden twee maanden na de oplevering van het altaarstuk, die is vastgesteld op augustus 1571. De levertermijn is dus 8/4 maand, oftewel 34 weken, de maand gerekend als bestaande uit 4 weken. Ter vergelijking: voor het eerste altaarstuk kreeg Deys 35 weken de tijd. Ook nu liet de voltooiing echter op zich wachten.

Uit de rekeningen blijkt dat Deys zijn eerste betaling van 25 gulden op 16 december 1570 ontving. Op 8 juli 1572 - bijna een jaar na de afgesproken leverdatum - ontving hij nog eens hetzelfde bedrag. Twee deelbetalingen van elk 12 gulden volgen op 16 september 1572 en op 15 mei 1573 en pas op 5 augustus 1573 is het werk voltooid en ontvangt Deys het resterende bedrag tot het totaal van 85 gulden.

DATUM	BEDRAG
16.12.1570	25
08.07.1572	25
16.09.1572	12
15.05.1573	12
05.08.1573	11
TOTAAL	85

Hij geeft bovendien een garantie op de kwaliteit van zijn werk en belooft gebreken die na mogelijke visitatie mochten blijken, te repareren of de kosten ervan te dragen. Als de executeurs 'in toecomende tijden te rade vonden de voirs. tafel te doen visiteren bij meesters hun xulcx verstaende, oft de selve oic cunstich chierlic ende mits goede vaste co-leuren en verwen duijrechtich wesende gemaectt [is] vermoegens de vorwaerde, dat ingeval dan bijden voirs. meesters daer enich gebreck oft faulten inne bevonden worden, gelove ick voer mij ende mijnen erven deselve tot mijnen cost te beteren oft te doen corrigeren ende beteren naer behoiren, oft te betaelen 't gene 't selve costen solde te doen corrigeren' zo verklaart de schilder. Hij verbindt zijn 'persoon en goederen' aan de belofte.

Het altaarstuk, waarvoor kosten noch moeite werden gespaard, heeft helaas slechts vijfjaar dienst gedaan op het altaar van de Sacramentskapel in de Sint-Barbarakerk te Culemborg. In 1578 werd de kerk door de overheid aan de nieuwe leer afgestaan. Voor zover bekend werd het drieluik omstreeks 1586, maar wellicht al eerder, naar het weeshuis gebracht, het huidige Museum Elisabeth Weeshuis, waar het in de zeventiende eeuw in de refter hing en later in de voorhal werd geplaatst.³⁰

Het altaarstuk voorde kapel van het weeshuis van Culemborg

De twee contracten van 4 september 1559 en 22 januari 1561 hebben beide betrekking op het altaarstuk dat Jan Deys schilderde voor de kapel van het weeshuis in Culemborg.³¹ Het eerste contract, dat in Culemborg werd afgesloten, betreft het middenpaneel en de binnenzijden van de luiken, het tweede de buitenzijden. Het eerste contract uit 1559 is ondertekend door twee executeurs van het testament van Elisabeth van Culemborg, Melchior van Culemborg en Lenaert Herdinck, het tweede uit 1561 draagt alleen de handtekening van Melchior. De teksten zijn over de gehele breedte van een opengeslagen foliovel geschreven. Erboven bevindt zich een schematische tekening van de binnenzijden van het drieluik.

Het weeshuis, waarvan het bestek in mei 1557 was gemaakt, bestond uit twee haaks op elkaar staande vleugels met aparte ingangen voor de jongens en priesters en voor de meisjes en hun verzorgsters. De kapel stond haaks op de jongensvleugel en was voor de meisjes alleen bereikbaar via de binnenplaats. De jongens hoorden de mis door een opening in de muur achter de rugen van de meisjes. Op het kruispunt van de twee vleugels bevond zich de keuken, van waaruit het eten naar de twee afzonderlijke bouwdelen kon worden aangevoerd. Op de begane grond bevonden zich het leslokaal, genaamd de

spinzaal voor de meisjes en de school voor de jongens. Erboven lagen de slaapzalen. Op 12 oktober 1560 werd de fundatiebrief ondertekend en eind van het jaar kwam het personeel in dienst. De opdracht voor het altaarstuk was ruim een jaar eerder gegeven en nu werden ook andere benodigdheden voor de weeshuiskapel aangeschaft, zoals een vergulde zilveren kelk, twee zilveren ampullen, een missaal en altaarkleden.³²

Het contract van 4 september 1559

In het eerste contract met Jan Deys wordt vastgelegd dat het altaarstuk 'totter welvinge' van de kapel moet reiken en dat het moet worden gemaakt van 'wageschot', dat Deys 'eersten daertoe sal laten sagen tot zijnen schoensten dattet wel droogen mach eer zij gelijmt ende ineen gevuegt worde, der maten dattet niet meer en repe om voor te zijn hant daerop te gebruycken'. De opdracht aan de schilder omvat dus niet alleen het beschilderen van het altaarstuk, maar tevens het (laten) maken ervan. Voorwaarde is dat de planken van wageschot, voordat zij aan elkaar worden gelijmd, zo goed zijn gedroogd dat er op een later moment geen sprake zal zijn van 'repe', oftewel scheuren.³³

Op het middenpaneel is een voorstelling gepland van 'de heilige drievuldicheit' met eronder de negen 'chooren van den ingelen, aen beyden zijden de santen ende santinnen', de mannelijke en vrouwelijke heiligen. Bij de Heilige Drieëenheid wordt ervan uitgegaan dat God één en ondeelbaar is, maar bestaat uit drie goddelijke personen, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest (Matteüs 28:19). De meest gebruikelijke voorstelling vanaf de middeleeuwen is die van de zogenaamde Genadestoel, waarbij de Vader is afgebeeld als een oude, zittende man, al dan niet met een lange baard, die in zijn schoot het kruis heeft met daarop de gekruisigde Zoon. De duif zweeft vlak boven hun beider hoofd.³⁴ De driehoekige nimbus is het kenmerk van de personen van de Drievuldigheid, maar speciaal van de Vader.

De hiërarchie van de negen engelenkoren is afkomstig uit *De coelesti hierarchia* (*Over de hemelse rangorde*), een geschrift uit de vijfde eeuw, dat wordt toegeschreven aan de Pseudo-Dionysius de Areopagiet. De auteur onderscheidt drie hoofdgroepen: 1. de Serafijnen, Cherubijnen en Tronen, 2. de Heerschappijen, Krachten en Machten en 3. de Vorstendommen, Aartsengelen en de Engelen. De eerste drie koren vormen de hoogste rangorde der geesten en staan in naaste betrekking tot God. De tweede drie zijn de hogepriestervorsten van de hemel en de laatste zijn de uitvoerders. De Serafijnen, de vuurgeesten, worden afgebeeld met zes vleugels en vlammenvuur. Zij zijn traditioneel rood en dragen een schild met daarop de woorden 'hei-

lig, heilig, heilig'. De Cherubijnen, de veel-ogigen, met de volheid van kennis, zijn veelal blauw of soms goudgeel, en hebben veelolige pauwenveren en soms een boek. De Tronen zijn de troondragers van de Godheid. Zij zijn de Majesteit en de Gerechtigheid en worden aangeduid door vuurraderen. De Heerschappijen met scepter en zwaard duiden op de macht van God over de wereld. De Krachten dragen de lijdenswerktuigen en wijzen op het lijden van de Zoon. De Machten, de beschermers van de mensheid, dragen een vlamvend zwaard. De Vorstendommen dragen als beschermers van de vorsten een zwaard, scepter en kruis en de Aartsengelen zijn de boodschappers. Zij zijn net als de Engelen doorgaans gevleugeld en gekleed in lange, loshangende gewaden.³⁵

Onder de engelenkoren moet 'eenen gesterden hemel' worden geschilderd. Deze sterrenhemel dient als achtergrond voor een gepolychromeerd beeld van Christus, waarvan de productie eveneens in het contract met Deys is vastgelegd en dat voor het altaar moet worden geplaatst.

De binnenzijden van de deuren moeten worden 'becleedt met personnagien, wapenen ende scriften als dat hier boven geteyckent staat.' De tekening betreft een schematische opzet van de binnenzijde van het drieluik. Met tekst is aangegeven welke voorstellingen waar moeten worden afgebeeld. Op het rechterluik komt Elisabeth van Culemborg te staan in geknielde houding, met direct achter haar de twaalf vrouwen van het weeshuis en daarachter de 24 meisjes, 'mit lavender grau gecleet mit de E opte mouwe'. Middenonder wordt haar wapen afgebeeld, 'dubbelt ruytz gewijsen Lalang mitten hoet d' andere opte rechterzijde': haar eigen Culemborgse wapen, de ene keer met dat van Luxemburg, de andere met dat van Lalaing gecombineerd met de gravenkroon. Tegenover haar, op het linkerluik komen haar twee mannen te staan in wapenrok en met de orde van het Gulden Vlies om de hals, 'mijnen heeren van Ville ende van Hoochstraten, mit huere wapenrocken ende mit dat colier van den oerden, beyde knieldende'. Achter hen komen de twee priesters en vervolgens de 24 'knechtken', net als de meisjes gekleed in lavendelgrijs met een E op de mouw.³⁶ Hun wapens worden net als dat van Elisabeth onder hen afgebeeld.

Op de tekening zijn vier regels in het Latijn aangebracht, die op het altaarstuk zullen zijn overgenomen. Ze bevinden zich aan de boven- en onderzijde van het middenpaneel en langs de binnenste randen van de zijpanelen. 'Benedicta sit Sancta Trinitas / In nomine Jhesu omne genu flectatur / respicere dignare super hanc familiam tuam / sub umbra alarum tuarum protege nos', in vertaling 'Gezegend zij de Heilige Drieëenheid / Laat alles zich [voor u] buigen in

Jezus' naam / Acht het niet beneden u om te zien naar uw familie / Bescherm ons onder de beschutting van uw vleugels'.³⁷ De tweede regel is gebaseerd op Filippenzen 2:10-11:'[...] opdat in de naam van Jezus zich alle knie zouden buigen van hen, die in de hemel en die op de aarde zijn [...]'.³⁸

Jan van Luxemburg geknield	Antonie van Lalaing geknield	De heilige Drieëenheid <i>Benedicta sit Sancta Trinitas</i>		Elisabeth van Culemborg geknield
		Heiligen	Heiligen	
		Negen engelenkoren		
		Sterrenhemel		
2 priesters 24 weesjongens				12 vrouwen 24 weesmeisjes
Wapenschilden van Luxemburg en Lalaing				Wapenschild van Elisabeth
<i>Sub umbra alarum tuarum protegere nos</i>		<i>In nomine Ihesu omne genu flectatur</i>		<i>Respicere dignare super hanc familiam tuam</i>

Na de afsluiting van het contract met de datum en plaats, is de notitie toegevoegd dat de achtergrond van het middelste paneel moet worden verguld en dat de 'gront van de dueren daer op sluytende [moet bestaan] uut lantschappen ende boomen'. Hiermee wordt de achtergrond van de respectievelijke luiken bedoeld.³⁹ Het drieluik, waarvoor de schilder 56 Rijngulden ontvangt, moest worden geleverd voor 24 juni. De vervaardiging van het retabel en het ijzerwerk vallen 'buyten bescheyden', dus buiten de voorwaarden van het contract.⁴⁰

Het contract van 22 januari 1561

Op 22 januari 1561 volgt de vervolgoopdracht voor de buitenzijden van de luiken. Op het rechterluik zal hij de kruisiging afbeelden met aan de voet van het kruis Maria Magdalena, en op het linkerluik Maria en Johannes, 'soe hij gedaen heeft voer de somme van twaelf guldenen'. Blijkbaar is de schildering dan al voltooid, want Jan van Cuyck krijgt de opdracht de schilder uit te betalen, 'gelijck als de ses ende vijftich gulden en van de andere schilderye van den voirs. tafele'. Dat verklaart tevens het ontbreken van een leverdatum in het contract.

De volledige prijs die de opdrachtgevers voor het altaarstuk hadden afgesproken en ook betaalden, was 68 Rijns gulden. Op de keerzijde van het foliovel met de contracten en de tekening staan drie kwitanties. Deys ontving op 27 augustus 36 gulden, en op 24 januari de resterende 20 voor het middenpaneel en de binnenzijden van de luiken en de 12 gulden voor de buitenzijden. De eerste betaling vond dus plaats na de afgesproken leverdatum van 24 juni 1560. Deys zal toen vergevorderd zijn geweest met zijn werkzaamheden, maar was duidelijk nog niet klaar. Het tweede contract werd opgemaakt bij de aflevering van het altaarstuk, een jaar en vijf maanden nadat de opdracht werd gegeven.

Het weeshuis, oorspronkelijk gesticht als een katholiek opvangtehuis, werd onder Floris I van Pallandt protestants. De twee priesters die in het weeshuis werkzaam waren, werden door de graaf weggestuurd. Na de komst van Alva in 1567 werd de leiding overgenomen door de Spaanse en katholieke bevelhebber Alonzo Lopez de Gallo, maar

toen Floris in 1578 terugkeerde naar de Nederlanden, moesten de priesters die onder de Spanjaarden weer actief waren geweest in het weeshuis, opnieuw het veld ruimen. Sindsdien is ook het *Drieluik van de Heilige Drieëenheid*, net als het eerste *Drieluik met het laatste avondmaal* dat Deys voor de Sacramentskapel van de Sint-Barbarakerk schilderde, verloren gegaan. Zoals we zagen, herbergt het gebouw thans de tweede, uit 1573 daterende versie van het *Drieluik met het laatste avondmaal*. Tijdens de bezetting door de Fransen in 1672 werden de ruimtes van het weeshuis gebruikt om zieken te verzorgen. Het gebouw bleef tot 1952 de functie houden van weeshuis. Tegenwoordig fungeert het als museum en bibliotheek.

Besluit

Altaarstukken behoorden in de vijftiende en zestiende eeuw tot de meest prestigieuze en kostbare opdrachten van de schilderswerkplaats. Vanwege de grote sommen gelds die ermee waren gemoeid, was het van groot belang dat er duidelijke afspraken werden gemaakt. Veelal werden deze vastgelegd in een schriftelijke overeenkomst. Een dergelijk contract, waarin de opdracht tot de vervaardiging van een altaarstuk op schrift is gesteld, is een belangrijke, zo niet de belangrijkste informatiebron over de ontstaansgeschiedenis van het kunstproduct in kwestie. Het document geeft immers inzicht in tal van praktische zaken die bij de uitvoering van de opdracht van belang waren. Afhankelijk van het gewenste product worden de afmetingen vermeld, het materiaalgebruik, het iconografische programma, de kleuren, de productietijd, de prijs en de voorwaarden van levering, en de juridische gevolgen van contractbreuk.

Uit de periode 1500 tot 1570 zijn slechts twaalf Noord-Nederlandse contracten met schilders bewaard gebleven. Vier ervan hebben betrekking op drie altaarstukken die Jan Deys schilderde. Samen met de rekeningen maken ze inzichtelijk hoe en waarom een opdracht voor het schilderen van een altaarstuk tot stand kwam. Extra bijzonder is de herhalingsopdracht aan Deys, nadat zijn altaarstuk voor de Sint-Barbarakerk door de beeldenstormers was vernield. Uit de archiefbronnen is op te maken hoe gedecideerd de opdrachtgevers te werk gingen om de Sacramentskapel in oude luister te herstellen. Dat het door hen (opnieuw) bestelde drieluik bewaard is gebleven, maakt de Culemborgse situatie buitengewoon bijzonder.

Noten

- 1 Karel van Mander, *Het Schilder-Boeck* (...), Haarlem 1604.
- 2 Zie voor een korte biografie van Deys: *Allgemeines Künstler-Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, München / Leipzig 1983-?, deel 27 (2000), p. 33.
- 3 Aldus gespeld in de database van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag. In archiefdocumenten heet de schilder Jan Deys Gerritsz.
- 4 De kaart, die betrekking heeft op het land van Zweder van Culemborg, behoort bij een civiel proces en is goedgekeurd door schepenen. Dat de kaart van de hand van Jan Deys is, blijkt uit de tekst op de achterzijde van een latere kopie op formaat 44 x 59 cm die onder hetzelfde inventarisnummer wordt bewaard in het Gelders Archief in Arnhem.
- 5 In het Statens Museum for Kunst in Kopenhagen wordt een tekening bewaard met een voorstelling van Christus met het levende water en de apostelen, 168 x 163 mm, die door R.E.O. Ekkart in *de Allgemeines Künstler-Lexikon* wordt genoemd als mogelijk van de hand van Jan Deys. De tekening is gesignd 'Joannes Deijss' of 'Joannes Duijss' en gedateerd 1613. De signatuur wijkt af van de ondertekening van de archiefdocumenten. Belangrijker nog is het feit dat de tekening in stilistisch opzicht wijst op een andere, latere hand.
- 6 Zie Utrecht 1999, *De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht. Deel 5 Schilderkunst tot 1850* (L.M. Helmus), 2 delen, Utrecht, cat. nr. 100, p. 255-256 en cat. nr. 102, p. 257-258.
- 7 Zie over het leven van Elisabeth van Culemborg o.a. O.J. de Jong, *De Reformatie van Culemborg*, Assen 1957. Zeer bruikbaar is ook de website van de Radboud Universiteit, Nijmegen, Faculteit der Letteren, CKD, Portretgalerij.
- 8 Volgens De Jong 1957, p. 46 moest het 'cofferken' het hart van de vrouw voorstellen.
- 9 *Het woordenboek der Nederlandsche taal op cd-rom*, Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Den Haag/Leiden 2003: 'beslot' in de betekenis van 1.
- 10 Zie over de dood van Elisabeth en de gebeurtenissen rond haar begravenis: De Jong 1957, p. 43-46.
- 11 Het portret van de op dat moment al overleden Jan van Luxemburg is waarschijnlijk gebaseerd op Meester van de Magdalenalegende, *Portret van Jan van Luxemburg*, 1500/10. Paneel, 41,5 x 28,5 cm. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Brussel. Voorbeelden voor de andere twee zijn niet bekend. Zie over het portret L. Sillevis, 'Nogmaals de "Gedachtenistafel" in het Culemborgse weeshuis', *Oud Holland* 50 (1933), p. 173-179, Haarlem 1986, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw* (E. de Jongh), Haarlem (Frans Halsmuseum), cat. nr. 13, p. 104-106 en Utrecht 1999, cat. nr. 99, p. 253-254.
- 12 Zie over de geschiedenis van het weeshuis: De Jong 1957, p. 53.
- 13 Zie voor de geschiedenis van de Grote- of Sint-Barbarakerk: De Jong 1957, p. 18-28.
- 14 De contracten, notulen en rekeningen bevinden zich in het *Archief van de Heren en graven van Culemborg*, dat wordt bewaard in het Gelders Archief in Arnhem, Archief van de Heren van Graven van Culemborg, bloknr. 0370, inv. nr. 252. Ze werden voor het eerst in verkorte vorm gepubliceerd door De Jong 1957, p. 47-48, 55-57 en 170-171 en R.F.P. de Beaufort en H.M. van den Berg, *De Betuwe* (Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, deel 3), Den Haag 1968, p. 196-197. Zie ook Amsterdam 1986, *Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580* (J. P. Filedt Kok, W. Halsema-Kubes en W.Th. Kloek), Amsterdam (Rijksmuseum), cat. nr. 327, p. 431-432; Utrecht 1999, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (T. van Buren), Utrecht (Museum Catharijneconvent), cat. nr. 99, p. 253-254 en *Allgemeines Künstler-Lexikon*, deel 27 (2000), p. 33. De documenten worden hier voor het eerst in extenso behandeld.
- 15 *Het woordenboek der Nederlandsche taal op cd-rom* 2003: 'behoor' en 'overloop' in de betekenis van 8.

- 16 Gelders Archief in Arnhem, Archief van de Heren van Graven van Culemborg, blok-nr. 0370, inv. nr. 252.
- 17 Zie Liesbeth M. Helmus, *Schilderen in opdracht. Noord-Nederlandse contracten voor altaarstukken 1485-1570*, diss. Universiteit van Amsterdam 2009, hoofdstuk 3 (te verschijnen).
- 18 Idem.
- 19 De Jong 1957, p. 102-104 en 121.
- 20 Gelders Archief, Arnhem, Archief van de Heren van Graven van Culemborg, blok-nr. 0370, inv. nr. 252: ordonnantie van 18 mei 1569. Zie voor de Beeldenstorm in Culemborg: De Jong 1957, p. 131-135.
- 21 De Jong 1957, p. 145-146.
- 22 De Jong 1957, p. 155-157.
- 23 De Jong 1957, p. 165.
- 24 Gelders Archief, Arnhem, Archief van de Heren van Graven van Culemborg, blok-nr. 0370, inv. nr. 252: ordonnantie van 27 september 1569 en verklaring van Gerijt Toennisz, de kerkmeester, tevens boekhouder van de Sint-Barbarakerk op 4 juli 1570.
- 25 Gelders Archief, Arnhem, Archief van de Heren van Graven van Culemborg, blok-nr. 0370, inv. nr. 252: ordonnantie van 18 mei 1569 en aantekening in de marge van dezelfde datum. Zie ook De Jong 1957, p. 168-169.
- 26 *Het woordenboek derNederlandsche taal op cd-rom 2003: 'slecht'* in de betekenis van A1.
- 27 Zie voor het werken tegen daghuur: Helmus 2009, hoofdstuk 2.
- 28 *Het woordenboek derNederlandsche taal op cd-rom 2003: 'conventie'* in de betekenis van 1.
- 29 Zie Helmus 2009, hoofdstuk 3.
- 30 De Beaufort en Van den Berg 1968, p. 197.
- 31 Zie De Jong 1957, p. 55-56 en Utrecht 1999, cat. nr. 102, p. 257-258. Ten onrechte veronderstellen De Beaufort en Van den Berg 1968, p. 197 dat dit altaarstuk eveneens bestemd was voor de Sacramentskapel in de Sint-Barbarakerk te Culemborg.
- 32 De Jong 1957, p. 49-50.
- 33 *Het woordenboek derNederlandsche taal op cd-rom 2003: 'repen'* in de betekenis van II-1.
- 34 J.J.M. Timmers, *Symboliek en iconographie der Christelijke kunst*, Roermond 1947, p. 71.
- 35 Zie voor de engelenkoren: Timmers 1947, p. 340-344 en ook Hall 1993, p. 100.
- 36 Het laken van Maastrichts 'lavender grau' werd pas in het begin van de negentiende eeuw afgeschaft; zie De Jong 1957, p. 56.
- 37 Met hartelijk dank aan Pieter Thijs die de tekst vanuit het Latijn vertaalde.
- 38 Een randschrift van een tondo van Mantegna (ca. 1431-1506) in Padua bevat dezelfde tekst: IN NOMINE IESV OMNE GENV FLECTATVR CELESTIVM TERESTRIVM ET INFER-NORVM. Mantegna, De heiligen Antonius en Bernardus, 1448-1459. Ovetari kapel, Padua. Met dank aan Pieter Thijs.
- 39 Volgens De Jong 1957, p. 46 moesten de landschappen op de buitenzijden van de luiken worden geschilderd.
- 40 *Het woordenboek derNederlandsche taal op cd-rom 2003: 'bescheid'* in de betekenis van 9.

